

KWESTIA ROLNA OD ALEKSANDRA CZAJANOWA I WŁADYSŁAWA GRABSKIEGO PO JEJ WSPÓŁCZESNE UJĘCIE

Andrzej Czyżewski*, Piotr Kułyk**

*Katedra Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu
Kierownik katedry: prof. dr hab. Andrzej Czyżewski

**Katedra Zarządzania Potencjałem Społecznym Organizacji Uniwersytetu Zielonogórskiego
Kierownik katedry: prof. dr hab. Janina Stankiewicz

Słowa kluczowe: rolnictwo, polityka gospodarcza, kwestia rolna, dobra publiczne
Key words: agriculture, economic policy, agrarian question, public goods

S y n o p s i s. W artykule przedstawiono współczesne rozumienie kwestii rolnej uwzględniające ewolucję poglądów na temat jej źródeł i sposobów rozwiązywania. Jedno z pierwotnych i ważniejszych ujęć ekonomiczno-społecznych tego problemu można odnaleźć w pracach Aleksandra Czajanowa oraz Władysława Grabskiego, a także innych współczesnych im autorów. Zwracali oni uwagę na ograniczenia w zakresie przemian strukturalnych w rolnictwie i specyfikę relacji popytowo-podażowych dotyczących produktów rolnych. Wychodząc od ich koncepcji, można przejść do obecnej interpretacji kwestii agrarnej, obejmującej znaczenie dóbr publicznych i procesów globalizacji oraz liberalizacji gospodarek poszczególnych krajów w warunkach istniejących barier strukturalnych w rolnictwie. W opracowaniu wykazano zmiany zachodzące w zakresie podejścia do kwestii rolnej i sposobów jej rozwiązywania ze względu na ekonomiczno-społeczne uwarunkowania instytucjonalne. Podkreślono też uniwersalność tej kwestii wynikającą z roli poszczególnych czynników produkcji zaangażowanych w rolnictwie, a także charakteru indywidualnych gospodarstw rolnych jako podmiotów gospodarczych. Wykazano związki pomiędzy zmianami zachodzącymi w relacjach popytowo-podażowych w sektorze rolnym a oddziaływaniem mechanizmu rynkowego, a także skutki tego mechanizmu. Wyeksponowano problem kształtowania optimum społecznego, a także transferu i retransferu nadwyżki ekonomicznej wytworzonej w rolnictwie dla jego zrównoważonego rozwoju. W artykule pominięto kontekst polityczno-społeczny kwestii rolnej, obecny w pracach Fryderyka Engelsa, Róży Luxemburg i Włodzimierza Lenina jako wychodzący poza ramy opracowania. Z rozważań wynika historyczna żywotność badanego problemu przejawiająca się w różnych warunkach społeczno-ustrojowych.

WSTĘP

Jednym z podstawowych zagadnień rozważanych przez ekonomistów różnych nurtów, a także kolejnych pokoleń jest kwestia rolna. Zajmowało się nią wielu klasyków myśli ekonomicznej i politycznej, począwszy od końca XIX w. Jej aspekt ideologiczny (walka klas) i polityczno-społeczny podnosili na przełomie XIX i XX w. Fryderyk Engels, Róża Luxemburg i Włodzimierz Lenin, podkreślając rzekomo nieuchronną proletaryzację warstwy chłopskiej poprzez proces „wypłukiwania średniaka” i zaostrzenie sprzeczności między klasą posiadaczy ziemskich (obszarników) a warstwą zatrudnianych przez nich robotników rolnych.

Nieuchronność likwidacji fenomenu gospodarstw chłopskich (rodzinnych) podważyła historia polityczno-gospodarcza XX w. Minęło ponad sto lat, a gospodarstwa rodzinne funkcjonują nadal, stanowiąc współcześnie dominującą formę gospodarowania w rolnictwie w skali globalnej i także europejskiej. Wątek ten wychodzi poza ramy niniejszych rozważań. Nie chodzi bowiem o pełną enumerację problemów historycznych, politycznych czy ekonomiczno-społecznych nowożytnego rozwoju rolnictwa, lecz o podkreślenie wspólnego genotypu kwestii rolnej, która wiąże się przede wszystkim z niemobilnością czynnika ziemi jako zasobu z jednej strony i mobilności rent ekonomicznych w rolnictwie z drugiej, związanych z wykorzystaniem ziemi w różnych zastosowaniach kapitału. Ponadto ważne jest wskazanie słabnącego podporządkowania rolnictwa przez kapitał z uwagi na ujawniającą się, z coraz większą siłą, potrzebę zmiany paradygmatu rozwoju rolnictwa z typu industrialnego na społecznie zrównoważony z uwzględnieniem renty dobrostanu naturalnego środowiska. W warunkach, gdy wraz ze wzrostem nakładów w rolnictwie maleje ich krańcowa produktywność oraz przeciętna cena produktów, a rośnie wydajność pracy, stymulowanie tej ostatniej odbywa się w coraz większym stopniu kosztem środowiska przyrodniczego i ograniczania jego dobrostanu, przy coraz bardziej dotkliwym braku pełnej internalizacji kosztów zużywanych dóbr publicznych. Fakt ujawnienia się społecznych ograniczeń industrialnego modelu rozwoju rolnictwa jest nową przesłanką w rozwiązywaniu kwestii rolnej, na co należy zwrócić szczególną uwagę.

Oczywiście nie wszystkie problemy współczesnej ekonomii rolnej mieszczą się w pojęciu kwestii agrarnej. Wiele z nich wynika z nieadekwatności ekonomicznej i społecznej proponowanych rozwiązań regulacyjnych i prawnych. Niemniej zaznaczają się jej uniwersalne przesłanki, na które zwrócono szczególną uwagę. Niemobilność zasobów ziemi, aktywacja pełnego rachunku rent ekonomicznych w rolnictwie oraz granice rozwoju paradygmatu industrialnego w warunkach względnej sztynności cenowej i podażowej popytu na żywność, ograniczona dynamika przemian strukturalnych oraz przymusu konsumpcji żywności to trwałe wyznaczniki historycznej ciągłości i współczesnego ujęcia kwestii agrarnej. Choć problem ten doczekał się licznych opracowań wyjaśniających jego powstanie i różnych propozycji rozwiązania to i dziś kwestia ta jest uważana nie dość, że za jedną z trudniejszych, to nadal nierozwiązaną. Specyfika, a zarazem trudność oceny i wyjaśnienia kwestii rolnej wynikają stąd, iż zarówno jej przebieg, jak i uwarunkowania mogą być odmienne w poszczególnych okresach, a także krajach, dlatego jest to tak żywy temat do kontynuowania badań naukowych.

Swoisty fenomen trwałości omawianej kwestii, a równocześnie zmienność jej przesłanek sprawiają, iż od strony ekonomiczno-społecznej należy to zagadnienie rozpatrywać w perspektywie historycznej. Wskazuje to bowiem na ewolucję zachodzących przekształceń z nią związanych. Osmotyczny charakter przejawiania się powoduje konieczność uwzględniania różnych czynników. Ta wielowymiarowość stwarza znaczną trudność w zrozumieniu kwestii rolnej, a także konsekwencji wynikających z jej występowania. Procesy globalizacji i liberalizacji gospodarki wprowadziły nowe zjawiska do tej problematyki, poszerzając zakres rozważań o wymiar globalny. Warto zwrócić uwagę na kilka zmian, których znaczenie stało się szczególnie istotne w warunkach globalizacji. Można tu wskazać na przyspieszenie implementacji postępu technicznego i biologicznego w rolnictwie, oligopolizację struktur zaopatrzeniowych, zintensyfikowanie przepływu informacji oraz produktów.

Celem opracowania jest wskazanie uniwersaliów i zmian zachodzących w postrzeganiu kwestii rolnej i podejmowanych działań dla jej wyjaśnienia i rozwiązania. Jako cel artykułu przyjęto ukazanie poglądów ekonomiczno-społecznych i wniosków dotyczących kwestii rolnej zawartych w pracach klasyków tego problemu Aleksandra Czajanova i Władysława

Grabskiego oraz przedstawienie aspektów uniwersalnych i specyficznych wspomnianego problemu charakterystycznych dla różnych uwarunkowań zewnętrznych. Podnoszona wielokrotnie przez wspomnianych badaczy złożoność i wielowymiarowość procesów zachodzących w rolnictwie znajduje współcześnie rozwinięcie w postaci coraz szerszego otwierania się ekonomii, a w tym ekonomii rolnej na inne nauki społeczne. Przejawem tego są takie nurty, jak nowa socjologia ekonomiczna i geografia ekonomiczna czy ekonomia behawioralna. W tych podejściach łączy się różne aspekty procesów wytwórczych, które zachodzą w wielowymiarowej przestrzeni. Nie można zatem rozwiązywać ekonomiczno-społecznych problemów rolnictwa bez ich szerszego kontekstu.

ISTOTA KWESTII ROLNEJ

Próby określenia i wyjaśnienia były wielokrotnie podejmowane. Henry Bernstein [2010, s. 89-93], rozważając przeobrażenia zachodzące w rolnictwie od początku XIX w., zwrócił szczególną uwagę na zmiany znaczenia kapitału w produkcji rolnej¹. Odmienność w mechanizmie alokacji tego zasobu w rolnictwie w stosunku do innych obszarów gospodarki staje się przesłanką do ukształtowania nowego podejścia do rozwoju rolnictwa, odrębnego od drogi, jaką rozwija się chociażby przemysł. Te dysproporcje mają w wielu wypadkach charakter strukturalny, zakorzeniony w systemie produkcji i jego organizacji, a ich wyodrębnienie pozwala sformułować założenia i przesłanki kwestii rolnej. W klasycznym podejściu to przede wszystkim problem przejścia od rolnictwa o feudalnych stosunkach gospodarczych do kapitalistycznych form jego organizacji. W toku ewolucji samowystarczalni chłopi w procesie industrializacji stali się coraz bardziej uzależnieni od wielowymiarowych relacji z rynkiem. Powiązanie to występuje także na poziomie konsumpcji dóbr żywnościowych, utrzymując jednak w coraz większym stopniu specyfikę produkcji rolnej. Jest to równocześnie podejście sektorowe bazujące na uznaniu odmienności produkcji rolnej i wykazaniu jej wpływu na powstającą lukę efektywnościową pomiędzy rolnictwem a innymi segmentami gospodarki. Źródłem tej luki Julie Guthman [2004, s.63-65] doszukiwała się w trzech cechach determinujących unikatowy charakter rolnictwa: jego zależności od biofizycznych warunków produkcji (podlega wpływom pogody, różnorodnych plag, chorób, itp.); jego rzeczywistej i symbolicznej sile w wytwarzaniu produktu zaspokajającego najbardziej podstawową potrzebę; oparciu produkcji rolnej na ograniczonym zasobie ziemi rolniczej. Podejście to dominuje w wielu opracowaniach i jest podstawą do wyjaśnienia rozważanej problematyki.

Rozważane zagadnienie jest definiowane albo w sposób holistyczny i wówczas całościowo prezentowane są bardzo zróżnicowane aspekty i procesy (natury historycznej, socjoekonomicznej i politycznej [Bernstein 2013, s. 24-25]), czyniąc całą dyskusję bardzo złożoną i wieloaspektową, albo też *sensu stricto*, lecz w tej sytuacji problem jest sprowadzany jedynie do jednego z procesów, nie oddając właściwie jego osmotycznego charakteru. W ujęciu *sensu largo* zaproponowana przez Jerzego Wilkina [1986, s. 13-14] definicja sprowadza się do odpowiedzi na pytanie, dlaczego rolnictwo jest tak ważne w gospodarce

¹ H. Bernstein [2013, s. 63] dostrzegając dualizm realizowanych funkcji produkcji rolnej i podzielił je na te, które wykazują odrębność: warunki produkcji, zaopatrzenie i gospodarka magazynowa oraz uniwersalność: dobór i gospodarowanie nakładem pracy. Ta dwoistość jest zatem widoczna już na poziomie wytwarzania i dostarczania produktów żywnościowych i jest obecna do dziś nawet w sytuacji integracji i tworzenia łańcuchów żywnościowych.

i dlatego występują w nim istotne dla całej gospodarki problemy. Takie przedstawienie wspomnianego pojęcia oznacza sytuację społeczno-ekonomiczną rolnictwa, która narusza równowagę ekonomiczną, ale też społeczną (a w dzisiejszym podejściu także środowiskową) systemu gospodarki narodowej. Natomiast wyjaśnienie to nie wskazuje źródeł i przejawów jej powstania. W innym podejściu, przedstawionym przez Jana Douwe van der Ploega [2012, s. 258], kwestię rolną potraktowano jako szczególny przypadek kryzysu o charakterze globalnym, który przejawia się w: niewystarczającej produkcji rolnej (której skutkiem są znaczne obszary niedożywienia w skali globalnej), marginalizacji małych gospodarstw rolnych i występowaniu zjawiska wykluczenia społecznego rodzin pracujących w rolnictwie (szerzej także z obszarów wiejskich) oraz niskim poziomie dochodów w rolnictwie.

Definiując kwestię agrarną *sensu stricto* utożsamiamy ją z kilkoma najbardziej charakterystycznymi problemami. Terence Byers [1996, s. 6-7] przedstawił trzy takie procesy:

- transformację rolnictwa od struktur typowo chłopskich przez industrializację w kierunku nowych form o charakterze kapitalistycznym,
- problem niskiej efektywności produkcji rolnej i ograniczonej zdolności do uzyskania nadwyżki ekonomicznej w mechanizmie rynkowym,
- zdolność do akumulacji kapitału i przepływu nadwyżki ekonomicznej pomiędzy rolnictwem a innymi segmentami gospodarki narodowej.

Natomiast Jason Moor [2010, s. 396] odniósł kwestię agrarną do rozważań nad wkładem rolnictwa w rozwój gospodarki narodowej, wyjaśnieniem sprzeczności pomiędzy rozwojem rolnictwa o strukturach typu kapitalistycznego a biofizycznymi ograniczeniami zasobów naturalnych zaangażowanych w rolnictwo, wpływem nakładów kapitału na kierunek i tempo rozwoju rolnictwa.

Właściwe zdefiniowanie pojęcia wymaga przede wszystkim wyjaśnienia źródeł jego powstania. Zgodnie z podejściem przyjętym w niniejszym opracowaniu kwestia rolna wynika z odmienności czynnika ziemi i specyfiki produkcji rolnej, co jest także ujmowane w sposób synonimiczny w próbach jej definiowania. Nieprzenośność, bryłowatość, ograniczona produktywność czynnika ziemi, wydłużony obrót kapitału wynikający z biologicznego charakteru produkcji rolnej powodują, iż produktywność kapitału alokowanego w rolnictwie jest relatywnie niska w stosunku do przemysłu. Wymienione problemy wpływają na wzrost ryzyka, które nie jest właściwie ewaluowane i wyceniane przez mechanizm rynkowy w warunkach rozdrobnienia podaży w skali globalnej, skłaniającej do stosowania głównie konkurencji o charakterze cenowym. Prowadzi to do obniżenia dochodów podmiotów działających w rolnictwie, co ogranicza możliwości reprodukcji rozszerzonej. Skutkuje także powstaniem trwałego dysparytetu dochodowego gospodarstw domowych rolników (lub szerzej ludności wiejskiej w sytuacji dominacji rolnictwa na obszarach nieurbanizowanych) w stosunku do ludności pozarolniczej, mającego charakter bariery dochodowej. Jeżeli dodatkowo uwzględnimy zróżnicowaną intensywność pracy w roku gospodarczym, mechanizm doboru czynnika ludzkiego, dominującą formę organizacji gospodarstw rolnych, opartą na wkładzie własnym rodziny, oraz ograniczone możliwości powiększania gospodarstw rolnych, to identyfikujemy barierę strukturalną, wzmacniającą pierwotny proces ograniczenia poziomu akumulacji kapitału.

Przyjmując mikroekonomiczną optykę spojrzenia na samoregulujący się rynek, należy założyć, że powinien on wyrównywać krańcowe produktywności zasobów zastosowanych w różnych działaniach poprzez ich realokację. Wysokie bariery wyjścia, w tym także lokalizacyjne, i występowanie „przymusu” konsumpcji (nie można ograniczyć podaży, gdyż nie jest to społecznie akceptowalne) powodują, iż nie następuje poprawa sytuacji w rozumieniu

Pareto. Znaczny poziom niedożywienia w skali globalnej² (dotyczący około miliarda osób) nie uzasadnia procesu odpływu zasobów ziemi i przynajmniej częściowo kapitału z rolnictwa, gdyż zagrażałoby to bezpieczeństwu żywnościowemu, a także w węższym ujęciu suwerenności żywnościowej. Skala i wymienione skutki deprecjonowania rolnictwa są następnie transponowane przez mechanizm cenowo-dochodowy na inne segmenty gospodarki, a także na warunki jakości życia w różnych lokalizacjach (zarówno wiejskich, jak i poza nimi).

W wyniku przedstawionych dysfunkcji powstaje luka pomiędzy rolnictwem a powiązanymi z nim gałęziami przemysłu. Powstające opóźnienia w przemianach rolnictwa w stosunku do pozarolniczych segmentów gospodarki, a w szczególności przemysłu, prowadziły do pojawiania się w sposób cykliczny kryzysów nadprodukcji w przemyśle i całej gospodarce narodowej [Hilferding 1967, s. 16-17]. Zatem związek pomiędzy zapóźnieniem rolnictwa a gospodarką jest wyraźnie widoczny w perspektywie historycznej. Obecnie podobne stanowisko przedstawili Julian Alston, Jason Beddow i Philip Pardey [2009] wskazując, iż każdy większy kryzys o charakterze globalnym w gospodarce światowej w XX i XXI wieku był poprzedzony zwyczają cen produktów rolnych.

POGLĄDY ALEKSANDRA CZAJANOWA I WŁADYSŁAWA GRABSKIEGO

W latach międzywojennych swoje poglądy prezentowało dwóch badaczy, których z dzisiejszej perspektywy można nazwać klasykami ekonomii rolnej i prekursorami omawianej problematyki: A. Czajanow i W. Grabski. Znaczenie ich dokonań wymaga właściwego uchwycenia warunków ekonomiczno-społecznych, w jakich powstawała koncepcja kwestii rolnej. Zdaniem Williama Thomasa i Floriana Znanieckiego [1976, s. 97] zrozumienie funkcjonowania „starej ekonomii rodzinnej” możliwe jest jedynie wówczas, gdy spojrzysz się na nią przez pryzmat ówczesnej struktury społecznej i systemu wartości. One właśnie decydują o tym, że celem gospodarki chłopskiej jest przede wszystkim przetrwanie i reprodukcja statusu społecznego, a nie dążenie do zysku. Tak przedstawiona gospodarka chłopska wpisuje się raczej w perspektywę bliższą socjologii wsi niż ekonomii rolnej.

W swoim podejściu A. Czajanow [1928], podobnie jak czyni się to współcześnie, wyszedł od wyjaśnienia specyfiki rolnictwa, podkreślając, iż procesy produkcyjne w nim zachodzące nie mogą być traktowane na równi z innymi segmentami gospodarki. W uzasadnieniu odmienności rolnictwa odwoływał się on do relacji między zasobami, a także warunkami życia i pracy na obszarach wiejskich oraz funkcjonowania społeczności wiejskiej. Oznacza to zarazem występowanie bariery instytucjonalnej związanej ze sposobem zorganizowania gospodarstwa rolnego. Za szczególnie doniosły wkład A. Czajanowa należy uznać teorię *life-cycle approach* zaadaptowaną do gospodarki chłopskiej, w której uzależniono funkcjonowanie gospodarstw chłopskich od cyklu rozwoju rodziny [Czajanow 1966, 1991], co w koncepcji stanowi ważną przesłankę dla powstania i utrzymywania się rozważanej kwestii rolnej.

W swojej koncepcji wykazał współzależność zachodzącą pomiędzy stadium rozwojowym rodziny gospodarstwa chłopskiego a wielkością tegoż gospodarstwa oraz stopą akumulacji kapitału i konsumpcją. Według badacza, powierzchnia i produkcja gospodarstw rolnych rośnie w sytuacji zwiększających się potrzeb rodzinnych, a te w dużej mierze wiążą się ze zmianami demograficznymi. Równowaga występuje, gdy koszt użyteczności krańcowej konsumpcji i marginalna nieużyteczność pracy dla rodziny chłopskiej pozostają stałe.

² FAO [2012, s. 9] liczbę osób niedożywionych w latach 1999-2001 szacowało na 919 mln, a w latach 2010-2012 na 868 mln.

Jest to pewien próg egzystencjalny rodziny pozwalający na jej funkcjonowanie zgodnie z przyjętym modelem. W modelu cyklu życia zostały podkreślone bariery społeczne w działaniach na rzecz rozwiązania kwestii rolnej i utrzymywania się rozdrobnionej struktury gospodarstw chłopskich. Łączenie koncepcji socjologicznych i ekonomicznych, które są podstawą tego modelu, jest charakterystyczne dla całego dorobku A. Czajanowa. Model ten, choć spotkał się z krytyką, w szczególności za restrykcyjne założenia, w tym brak uwzględnienia procesów migracyjnych, sprawdza się, gdy mamy do czynienia: ze społecznością złożoną z samodzielnych producentów wykorzystujących rodzinną siłę roboczą, brakiem pozawiejskich rynków czynnika pracy i wysokimi barierami dla migracji chłopów [Kochanowicz 1992, s. 132-134]. Taka sytuacja występuje przede wszystkim w państwach o relatywnie niskim poziomie rozwoju gospodarczego i ograniczonej absorpcji czynnika pracy z rolnictwa przez pozarolnicze sektory gospodarki. Podejście to doczekało się kolejnych interpretacji i rozwinięcia, a wskazywane słabości dotyczące nieuwzględnienia procesów migracji czy dopływu środków zewnętrznych [Laslett 1983] należy raczej uznać nie za słabości modelu, lecz raczej za bariery instytucjonalne rozwoju rolnictwa. Niska absorpcja czynnika pracy, a także niedostatki systemu właściwej wyceny dóbr wytwarzanych przez rolnictwo można interpretować jako nieuzasadniony wypływ nadwyżki ekonomicznej, stanowiący o słabości systemu gospodarczego. Odpływ zasobów pracy z rolnictwa zmniejsza liczbę pracujących członków i wówczas utrzymanie takiego samego nakładu pracy (jak jest to założone w modelu) wymaga zwiększenia czasu pracy, by zachować ten sam poziom całkowitej pracy rodziny. Każdy jej członek musi pracować dłużej, podnosząc jednocześnie marginalną nieużyteczność wysiłku i zmniejszając łączny poziom użyteczności gospodarstwa rolnego³. Zwiększenie dochodu gospodarstwa, czy to w wyniku wieloetatowości członków gospodarstwa rolnego, czy też transferów budżetowych, prowadzi do zwiększenia użyteczności krańcowej dochodu bez konieczności wzrostu wysiłku pracy. Wówczas możliwe jest zapewnienie rozwoju gospodarstwa rolnego i przełamanie części barier strukturalnych, choć nie oznacza to rozwiązania kwestii agrarnej. Osłabiamy jedynie znaczenie pewnej grupy ograniczeń związanych z tym zjawiskiem. A. Czajanow na podstawie badania bilansu dochodów gospodarstw rolnych wysuwał bardzo ważny wniosek. Zważywszy na obecne przemiany, zgodnie z nim drobne gospodarstwo rolne (chłopskie) może być przynajmniej tak samo produktywnie jak kapitalistyczne rolnictwo wielkopowierzchniowe. Jest to niezwykle istotne z punktu widzenia rozważań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym i rolą przemian strukturalnych. Wskazuje bowiem, iż przy właściwej wycenie dóbr dostarczanych przez rolnictwo zmiany w wielkości gospodarstw rolnych nie mogą być traktowane jako jedyny warunek zapewnienia rozwoju rolnictwa i poprawy sytuacji dochodowej.

A. Czajanow w swoich opracowaniach [1931, 1966, 1991] przyjmuje, iż gospodarstwa chłopskie nie maksymalizują zysku, lecz raczej, jak dziś byśmy to określili, optymalizują dochód i korzyści z czasu wolnego, czyli wielowymiarową funkcję użyteczności. James Millars [1970] odrzucił hipotezę A. Czajanowa, zgodnie z którą maksymalizacja zysków jest nieodpowiednia do przypadku rodziny chłopskiej. A. Czajanow uważał, że dla rodziny chłopskiej zysk i wynagrodzenie było w sposób nie do odróżnienia połączone w dochód brutto rodziny. Wskazał, iż można połączyć maksymalizację zysku z działalnością gospodarstwa oraz alternatywne koszty pracy, traktując ten proces jako maksymalizację całkowitego dochodu brutto jeśli się przyjmie, iż praca stanowi koszt pośredni. Koszt ten wyliczamy jako wielkość niezbędnego samozaopatrzenia, jakie trzeba by przeznaczyć przy zmniejszeniu sprzedaży produktów rolnych na rynku po kosztach rynkowych. A. Czajanow [1928]

³ Szczegółową analizę można odnaleźć w pracy Amartya Sena [1984, s.43].

podkreślał też znaczenie kultury wsi i relacji wewnętrznych występujących w społeczności wiejskiej. Dostrzegał w nich siłę dla prowadzenia przemian. W mniemaniu badacza, to w wewnętrznych relacjach społeczności wiejskich ujawnia się rola kapitału ludzkiego i społecznego (w tym w szczególności cech związanych ze stopniem zorganizowania danej społeczności), która pozwala inaczej spojrzeć na proces tej substytucji i odnaleźć wyraźną barierę w tym zakresie. Wymienność ta współcześnie nie jest już tak jednoznaczna, a kapitał finansowy stanowi bardziej uzupełnienie innych czynników produkcji, zwłaszcza w krajach o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego. A. Czajanow jako ogólne tło jakiegokolwiek poprawy uznawał konieczność stworzenia skutecznej pomocy agronomicznej dla gospodarki chłopskiej, nowoczesnej organizacji gospodarki polowej, przeprowadzenia na szeroką skalę prac melioracyjnych. Uważał, iż wiedza nabywana dzięki edukacji pełni rolę kapitału kulturowego, który umożliwia rozwiązywanie problemów, doskonalenie rolnictwa i podnoszenie poziomu cywilizacyjnego wsi.

Podejście W. Grabskiego, choć w wielu aspektach zbliżone do A. Czajanowa, oparte jest na innym nurcie ekonomicznym. W. Grabski, będąc zwolennikiem szkoły historycznej, przy analizie sytuacji rolnictwa w Polsce nie szukał zjawisk uniwersalnych, lecz bardziej koncentrował się na bieżącym kontekście ekonomicznym i społecznym występujących procesów. W badaniach W. Grabski [1988] podnosił problem relatywnie niskiej produktywności rolnictwa zarówno w ujęciu geograficznym (rolnictwa w Polsce w stosunku do innych krajów), jak i sektorowym. Poszukując wyjaśnienia tej kwestii, odwoływał się do czynników nie tylko ekonomicznych, ale i socjologicznych. Wskazywał, iż bez właściwego przedstawienia i zrozumienia reguł rządzących społecznością wiejską nie będzie możliwe rozwiązanie problemów rolnictwa i całej gospodarki krajowej [Grabski 2003]. Prawa te są bowiem odmienne od tych, które występują na terenach zurbanizowanych i wymagają przeprowadzenia odrębnych badań społeczności wiejskiej. Wspominany wcześniej kapitał kulturowy (czy dosłownie duchowy) mieszkańców wsi można było wydobyć dzięki podniesieniu poziomu edukacji, a także wzmocnieniu więzi między mieszkańcami wsi. Samozorganizownie połączone z edukacją miało pozwolić na uruchomienie procesów przebudowy rolnictwa i przyspieszenia jego przemian. W. Grabski widział również potrzebę wprowadzenia doradztwa fachowego i zindywidualizowanego, dostosowanego do potrzeb konkretnego gospodarstwa. W zakresie integrowania i tworzenia więzi wspólnotowych wśród chłopów sam miał znaczne osiągnięcia, gdyż zakładał organizacje rolnicze. Współpracę między chłopami wynikającą z wieloletniej tradycji traktował jako mechanizm szybkiego wprowadzenia postępu w rolnictwie, zwłaszcza w małych gospodarstwach rolnych.

Poważną trudność w rozwoju rolnictwa W. Grabski dostrzegał w barierze przemian strukturalnych w zderzeniu z tzw. głodem ziemi oraz szachownicą pól. Jednocześnie za barierę uważał także dualny charakter struktury agrarnej. Ogromne dysproporcje występujące pomiędzy właścicielami ziemskimi a rozdrobnionymi gospodarstwami chłopskimi, a także pomiędzy samymi chłopami stanowiły jego zdaniem poważne zagrożenie dla rozwoju społeczno-gospodarczego. Dziś te spostrzeżenia można by ująć jako niebezpieczeństwo trwałego wykluczenia i marnotrawstwa części zasobów. Dlatego ekonomista opowiadał się za parcelacją wielkich własności ziemskich. Rozważania W. Grabskiego miały często charakter interdyscyplinarny na styku socjologii i ekonomii. Odnosił się on bowiem do struktury i relacji zachodzących między członkami rodziny [Grabski 1923]. To one stanowią w tym podejściu jedno z ważnych wyjaśnień kwestii rolnej. Kultura życia, dyscyplina pracy na roli, a także wypracowana w gospodarstwie chłopskim przedsiębiorczość stanowiły istotne czynniki spójności rozwoju nie tylko rolnictwa, ale także innych obszarów

gospodarki. W tym kontekście badacz wskazywał na konieczność realokacji zasobu pracy i wykorzystania go do rozwoju przemysłu.

Ważnym obszarem, w którym następował przepływ impulsów pomiędzy rolnictwem a całą gospodarką, była zdaniem autora koncepcji struktura konsumpcji rodzin wiejskich i miejskich. Relacje te kształtowały podział dochodów w gospodarce, możliwości regulowania finansów publicznych oraz handlu zagranicznego. Zmiany te, jak zauważył sam W. Grabski [1929], były zdeterminowane tradycją i czynnikami kulturowymi. Współcześnie czynniki te ulegają ponownemu dowartościowaniu w pracach nad ścieżką rozwoju gospodarczego. Jest to jeden z ważnych elementów w koncepcjach rozwoju endogenicznego, rozumiany jako kapitał kulturowy i kapitał relacyjny. Rozważania o roli dochodu gospodarstwa rolnego i wydatkowaniu pracy były kontynuowane w kolejnych okresach. Nicholas Georgescu-Roegen [1966, s. 169] przyjął, że istnieje pewien minimalny poziom potrzeb, które rodzina producenta rolnego musi zaspokoić, wydatkując określone jednostki pracy, zanim będzie mogła dostarczyć pracę na jakikolwiek inny cel (w tym produkcję dóbr dostarczanych na rynek). Jeżeli zatem wynagrodzenie nie pozwala osiągnąć zakładanego progu, to nie istnieje możliwość przełamania bariery strukturalnej, bo nie ma bodźców do wytwarzania produktów na rynek.

Dla gospodarstw chłopskich w okresie międzywojennym i dla całego rolnictwa poważnym problemem stało się rosnące zadłużenie. W warunkach znacznego uzależnienia od warunków przyrodniczych oznaczało to szybki wzrost ryzyka dla gospodarstw rolnych. Choć W. Grabski opowiadał się za przyspieszeniem przemian agrarnych i tworzeniem gospodarstw o charakterze farmerskim, które konkurowałyby z gospodarstwami z innych państw dzięki niskim kosztom produkcji, to potencjał dostrzegał przede wszystkim w małych i średnich gospodarstwach. Ekonomista widział potrzebę przemian strukturalnych prowadzących do powiększenia wielkości przeciętnego gospodarstwa rolnego. To właśnie w dynamicznym rozwoju małych i średnich gospodarstw rolnych dostrzegał możliwość wydzwignięcia się rolnictwa z marazmu i źródło poprawy sytuacji dochodowej zarówno rolnictwa, jak i całej gospodarki. W procesie ewolucji drobnotowarowych gospodarstw rolnych dostrzegał możliwość wykształcenia silnych gospodarstw rolnych o wysokiej produktywności i niskich kosztach produkcji. Autor koncepcji stał na stanowisku, że w małych gospodarstwach rolnych tkwi ogromny potencjał do wzrostu produkcji, który – jak dziś byśmy powiedzieli – należy pobudzać za pomocą systemu instytucjonalnego.

WSPÓŁCZESNE ROZUMIENIE KWESTII ROLNEJ

Proces globalizacji nie tylko nie zlikwidował przynajmniej części z wymienionych wcześniej barier, ale nawet uwypuklił i wzmocnił niestabilności otoczenia zewnętrznego, przyspieszając przepływ zasobów i produktów między rynkami. Duże znaczenie mają warunki makroekonomiczne, które powodują zwiększenie ryzyka w tym sektorze. Rosnące powiązania rolnictwa z rynkiem w wyniku jego industrializacji zwiększają znaczenie takich czynników, jak: kurs walutowy, stopa procentowa czy dochód narodowy. Te zaś pozostają nie tylko poza oddziaływaniem gospodarstwa rolnego, ale w coraz większym stopniu także poza krajową polityką gospodarczą. Badania związane z umiędzynarodowieniem rolnictwa i zwiększeniem znaczenia relacji porównawczych różnych lokalizacji kreują nowe wyjaśnienie kwestii rolnej [Friedmann 1993, McMichael 1997].

Szczególnego znaczenia w procesie globalizacji nabiera czynnik ziemi. Jego ograniczona przenośność nabrała jeszcze większego znaczenia w warunkach zwiększenia elastyczności

przepływu pozostałych czynników produkcji. Tym bardziej że niemożność przenoszenia ziemi zmniejsza zdolność do poprawy efektywności alokacji kapitału w rolnictwie. Ponadto pojawiają się coraz częściej problemy z substytucją ziemi kapitałem. Przekroczenie intensyfikacji użytkowania ziemi dzięki nakładom kapitałowemu może bowiem prowadzić do degradacji tego zasobu i spadku jego produktywności w rolnictwie czy wręcz wyłączenia z produkcyjnego zastosowania. Dlatego tak ważna jest technika i sposób uprawy ziemi i hodowli zwierząt gospodarskich. Chodzi przecież o to, by zachować to, co jest najcenniejsze w środowisku naturalnym, nie obniżając wartości gospodarczej środowiska, i tworzyć warunki dla godziwego życia na obszarach wiejskich [Adamowicz 2005, s. 198]. Paradygmat rolnictwa industrialnego stał się modelem dla rolniczego rozwoju w XX wieku najpierw w Europie, a następnie w pokolonialnym świecie [Friedmann, McMichael 1989]. Jednak wymaga to ciągłego zwiększania nakładów rynkowych (m.in. nawozy, środki ochrony roślin) i doskonalenia technologii oraz wzrostu intensywności produkcji. Paradygmat ten miał też determinować proces integracji rolnictwa i przemysłu, jednak powstająca luka pomiędzy tymi sektorami utrudniała ten proces i powodowała narastanie trudności w wyrównywaniu krańcowych produktywności nakładów, prowadzących do ograniczenia akumulacji w rolnictwie bez stworzenia mechanizmu instytucjonalnego wsparcia. Można zatem stwierdzić, iż niezależnie od etapu, na którym znajduje się gospodarka żywnościowa, współczesna kwestia rolna to przede wszystkim problem właściwej wyceny dóbr dostarczanych przez rolnictwo. Odpowiedzią na te zmiany stała się koncepcja rolnictwa zrównoważonego wykorzystująca nowoczesną technikę, ale ograniczająca proces substytucji pracy i ziemi kapitałem i intensyfikacji produkcji rolnej. Koncepcja zrównoważonego rozwoju rolnictwa stanowiła jedną z kluczowych zmian w podejściu do rolnictwa i kwestii agrarnej. Zgodnie z tym podejściem następuje dowartościowanie zasobów naturalnych alokowanych w rolnictwie i wprowadzenie opłat za dostarczanie dóbr publicznych. Nie chodzi zatem jedynie o wzrost wielkości produkcji rolnej i zmiany strukturalne, ale o wprowadzenie systemu instytucjonalnego skłaniającego do wytwarzania dóbr publicznych, na które jest zapotrzebowanie społeczne. Niezmienne jest jednak to, iż produkty rolne odgrywają nadal kluczową rolę w strukturze spożycia, nie tyle ze względu na ich udział w konsumpcji gospodarstwa domowego, ile na znaczenie w hierarchii potrzeb społecznych. Bezpieczeństwo żywnościowe nierozzerwalnie związane z kwestią rolną jest zatem nadal strategicznym obszarem rozważań, także w globalizującej się gospodarce światowej.

Wraz z pogłębianiem się neoliberalnych koncepcji w procesie globalizacji wzrasta intensywność związków rolnictwa z rynkiem. Ponadnarodowi producenci rolni działający na dużą skalę stali się głównymi podmiotami w organizowaniu i regulowaniu warunków produkcji oraz konsumpcji w granicach globalnego rynku żywnościowego [Berstein 2013, s. 81]. W ten sposób dokonuje się kolejny etap redukcji i zaniku chłopstwa w krajach rozwijających się. Następuje bowiem gwałtowny spadek dochodów tej grupy społecznej w wyniku zwiększenia wymiany handlowej i operowania mechanizmami finansowego wsparcia, a także korzystania z efektów skali oraz powiązań z korporacjami międzynarodowymi [Goodman, Watts 2013, Patnaik, Moyo 2011].

Od wpływ nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa ma charakter uniwersalny. Występował on nawet w warunkach relatywnie niskiego jego uzależnienia od innych segmentów gospodarki [Moyo 2014]. Dotyczy to choćby okresu międzywojennego, kiedy to w Polsce mieliśmy do czynienia m.in. z niskim poziomem nawożenia sztucznymi nawozami [Jezierski, Leszczyńska 2010, s. 273]. Oznacza zatem, iż od wpływ nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa nie jest charakterystyczny tylko dla sytuacji wysokiej intensywności jego związków z rynkiem. Zgodnie z badaniami prowadzonymi w krajach afrykańskich przez Boysona Moyo [2014, s. 52-53],

czynnik ziemi pozostaje nadal głównym źródłem utrzymania, jest zatem nie tylko problemem rolnictwa, ale także krytyczną kwestią społeczną. Badania dotyczące gospodarstw rolnych w krajach Afryki pokazują, że dochody spoza gospodarstwa miały większe znaczenie niż te uzyskiwane w gospodarstwie [Bryceson 2002, s. 730]. W tej sytuacji jedyną możliwością na przetrwanie gospodarstw rolnych jest obniżanie wielkości wynagrodzenia. To jednak pogłębia lukę inwestycyjną oraz strukturalną i przyczynia się do dalszego spadku dochodów. Taki stan rzeczy Alain de Janvry [1980, s. 157] nazywa pułapką niedorozwoju. W rolnictwie można dostrzec jednak procesy koncentracji kapitału i korzystania z efektów skali, a także (jednak w nieznacznym stopniu) korzystania ze zmian w systemie organizacyjno-prawnym podmiotów gospodarczych. Zakres tego zjawiska jest jednak niewielki i nie dorównuje przemianom w segmentach przetwórstwa i handlu produktami rolnymi.

Wiele dóbr wytwarzanych przez rolnictwo mimo zachodzących przemian ma nadal charakter lokalny. Jeżeli dodatkowo uwzględnimy dobra publiczne powstające w rolnictwie, to znaczenie lokalnych zasobów ulegnie dowartościowaniu w warunkach redukcji udziału rolnictwa w produkcji dodanej brutto. Zasoby służące dostarczaniu dóbr publicznych, a także części dóbr prywatnych, jak chociażby usługi związane z agroturystyką, dobitnie wskazują, iż czynnik lokalny w rolnictwie nadal odgrywa istotną rolę w wyjaśnieniu kwestii rolnej, choć zmienił się jego charakter. Powstające korzyści dla społeczeństwa oraz koszty ponoszone przez podmioty gospodarcze wytwarzające dobra publiczne nie są kompensowane za pośrednictwem transakcji rynkowych. Szczególnie dotyczy to globalnych dóbr publicznych, które nie mogą być w pełni pokryte nawet w ramach krajowego systemu instytucjonalnego. Ujmując szerzej, nieprawidłowości w funkcjonowaniu rynku występują, kiedy pozytywny wkład lub negatywne skutki działania nie są odpowiednio odzwierciedlone w cenie rynkowej wytwarzanych produktów. Wówczas dane efekty są wytwarzane bądź w nadmiarze, bądź w niewystarczającej ilości. Obniża to poziom dobrobytu społecznego i oznacza niewłaściwą alokację zasobów w gospodarce. W sytuacji, gdy mamy do czynienia z wolnym rynkiem, dobra publiczne są utrzymywane poniżej poziomu optymalnego [Dillman, Bergstrom 1991, s. 262].

WNIOSKI

Kwestia rolna w wymiarze ekonomiczno-społecznym jest niezwykle ważnym problemem dla rozwoju rolnictwa, a także zachowania równowagi całego systemu gospodarczego. Mimo zachodzących zmian w otoczeniu rolnictwa, a w szczególności procesów globalizacji, redukcji części barier handlowych oraz podejmowanych zróżnicowanych działań w polityce rolnej, nie udało się jej dotychczas w pełni rozwiązać. Czynione w tym zakresie próby pozwalają zaledwie na łagodzenie określonych form jej występowania oraz zmianę wiążących się z nią przesłanek. Pozostaje ona nadal żywym problemem ekonomicznym, choć w długim okresie nastąpiła ogromna zmiana w strukturach wytwórczej i społeczno-ekonomicznej w rolnictwie. Rola tego sektora w systemie gospodarczym zmniejsza się, ale nie słabnie. To pierwsze widać przez pryzmat malejącego zatrudnienia oraz bezpośredniego wkładu w tworzenie produktu krajowego brutto, to drugie wyraża potrzeba uwzględnienia funkcji rolnictwa jako obszaru, w którym zarządza się zasobami naturalnymi.

Przechodząc do konkluzji, należy podkreślić:

- kwestię agrarną współcześnie rozumie się przede wszystkim jako konsekwencję niemożliwości czynnika ziemi, trudności z akumulacją kapitału oraz zdolności gospodarstw rolniczych do uzyskania nadwyżki ekonomicznej, a także z niepełnym rachunkiem rent

ekonomicznych w rolnictwie. Powstające trudności dotyczące bariery dochodowej, popytowej, strukturalnej i instytucjonalnej w rozwoju rolnictwa uniwersalizują problem jako zjawisko naruszające równowagę systemu społeczno-gospodarczego. Automatycznie prowadzą one do spowolnienia dostosowań rolnictwa w stosunku do zmieniających się czynników zewnętrznych i przyczyniają się do jego niedopasowania do pozostałych struktur gospodarczych, a w szczególności przemysłu. Przejawem występowania tych barier jest przede wszystkim trudność w zaspokajaniu popytu na żywność w skali globalnej.

- wyróżnione wyżej czynniki i dysfunkcje, a także przebieg procesów związanych z kwestią rolą w różnym stopniu i zakresie determinowały jej utrzymywanie. Takie spostrzeżenie narzuca konieczność prowadzenia badań z uwzględnieniem wyraźnie określonego obszaru przestrzennego i czasowego. Uzasadnia to też stosowanie krajowych wyznaczników tego zjawiska. Ponadto nie zostały jeszcze ukształtowane ramy instytucjonalne na poziomie globalnym, które pozwoliłyby je ograniczyć. Takie instytucje są zaś obecne w gospodarkach narodowych.
- we współczesnym ujęciu kwestii rolnej coraz większego znaczenia nabiera wielo-stopniowa równowaga, obejmująca system ekonomiczny, społeczny (co można było odczytać w pracach A. Czajanova i W. Grabskiego), ale też przyrodniczy. Dopiero zapewnienie właściwej równowagi pomiędzy tymi trzema obszarami pozwala wskazać na możliwość, a przede wszystkim kierunek rozwiązywania kwestii agrarnej poprzez zmianę paradygmatu industrialnego rozwoju na społecznie zrównoważony. Niewątpliwie jest to także wynik niedostatku rozwoju instytucjonalnego, związanego z potrzebą wypełnienia zawodności rynku polityką rolą.
- złożoność kwestii rolnej, która była dostrzegana zarówno w badaniach klasyków, a także przez współczesnych badaczy tej problematyki, skłania do analizowania zróżnicowanych aspektów przemian zachodzących w rolnictwie. Nie istnieje możliwość zapewnienia równowagi i optymalizacji rozwiązań w sytuacji uwzględnienia tylko jednego z obszarów badanej kwestii bez wzięcia pod uwagę pozostałych.
- w koncepcjach przedstawionych w artykule można dostrzec, iż ujawniania się kwestii rolnej nie można łączyć jedynie z przemianami strukturalnymi w rolnictwie czy z wielkością produkcji rolnej i jej jednostkowymi kosztami. Sens kwestii agrarnej sprowadza się przede wszystkim do przemian jakościowych w podejściu do efektów pracy w szeroko rozumianej działalności rolnej, obejmującej wytwarzanie produktów rynkowych, a także, jak dziś to określamy, dóbr publicznych i samego zarządzania zasobami naturalnymi. Problem niskiego poziomu akumulacji w rolnictwie powstaje głównie na skutek niewłaściwie oszacowanych efektów czy – jak pisał W. Grabski – niesprawiedliwych dochodów. Mechanizm rynkowy nie może bez właściwego systemu zabezpieczeń instytucjonalnych zapewnić równowagi pomiędzy systemem ekonomicznym, społecznym i środowiskowym. Nie dostarcza też odpowiedniej ilości produktów rolnych pozwalających zagwarantować bezpieczeństwo żywnościowe. Dopiero łączne uwzględnienie tych trzech obszarów umożliwi przełamanie bariery dochodowej i zapewnienie właściwej równowagi w alokacji zasobów.
- w warunkach postępującego umiędzynarodowienia gospodarek krajowych, w tym także Polski, gospodarstwa rolne zostały poddane presji takich czynników, jak kurs walutowy, stopa procentowa, wielkość inwestycji zagranicznych czy zmiany w przepływie kapitałów międzynarodowych. Są to czynniki, na które podmioty te nie miały wpływu i nie mogły odpowiednio wcześniej ich przewidzieć. Stąd w sytuacji ich wysokich wahań następowała gwałtowna i nieprzewidziana zmiana sytuacji docho-

dowej gospodarstw rolnych, ograniczając nie tylko implementację postępu, ale także reprodukcję rozszerzoną, a czasem nawet prostą. W tym kontekście warto zauważyć, iż ze względu na strukturę gospodarki, a także poziom stabilizacji makroekonomicznej Polski możliwości przyspieszenia przemian w rolnictwie przed integracją ze strukturami Unii Europejskiej były ograniczone.

LITERATURA

- Adamowicz Mieczysław, 2005: *Przesłanki rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i zmiany we Wspólnej Polityce Rolnej*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 2, s. 17-32.
- Alston Julian, Beddow Jason, Pardey Phillip, 2009: *Agricultural Research, Productivity and Food Prices in the Long Run*, „Science”, vol. 325, no. 4, s. 1209-1210.
- Bernstein Henry, 2010: *Class Dynamics of Agrarian Change*, Halifax, NS, Fernwood.
- Berstein Henry (red.), 2013: *The Agrarian Question in South Africa*, FRANK CASS, London.
- Bryceson Deborah Fahy, 2002: *The Scramble in Africa: Reorienting Rural Livelihoods*, „World Development”, vol. 30, no. 5, s. 725-739.
- Byers Terence, 1996: *Capitalism from Above and Capitalism from Below*, New York: St Martin's Press.
- Czajanow Aleksander, 1928: *Agricultural Economics in Russia*, „Journal Farm Economics”, s. 543-549.
- Czajanow Aleksander, 1931: *The Socio-Economic Nature of Peasant Farm Economy*, [w] Pitirim Aleksandrovich Sorokin, Carle Clark Zimmerman, Charles Josiah Galpin (red.), *A Systematic Source Book in Rural Sociology*, tom 2, Minneapolis.
- Czajanow Aleksander, 1966: *The Theory of Peasant Economy*, The University of Wisconsin Press, New York.
- Czajanow Aleksander, 1991: *The Theory of Peasant Co-operatives*, I.B.Tauris, London.
- Czajanow Aleksander, 2003: *Ne publikowawszyjesja maloizwestnije raboty*, Moskwa.
- De Janvry Alain, 1980: *Social differentiation in agriculture and the ideology of neopopulism*, [w] Frederick Buttel, Howard Newby (red.), *The Rural Sociology of the Advanced Societies: Critical Perspectives*, Allanheld, Osum, Montclair, s. 155-168.
- Dillman Bill, Bergstrom John, 1991: *Measuring Environmental Amenity Benefits of Agricultural Land*. [w] Nick Hanley (red.), *Farming and the Countryside: An Economic Analysis of External Costs and Benefits*, CAB International, Wallingford, s. 250-271.
- FAO, 2012: *The State of Food Insecurity in the World 2012. Economic growth is necessary but not sufficient to accelerate reduction of Hunger and malnutrition*, Rome.
- Friedmann Harriet, McMichael Philip, 1989: *Agriculture and the state system. The rise and decline of national agricultures*, „Sociologia Ruralis”, vol. XXIX, no. 2, s. 93-117.
- Friedmann John, 1993: *Empowerment: The Politics of Alternative Development*, Blackwell, Cambridge.
- Georgescu-Roegen Nicholas, 1966: *Analytical Economics: Issues and Problems*, Harvard University Press, Cambridge.
- Goodman David, Watts Michael, 2013: *Globalising Food: Agrarian Questions and Global Restructuring*, Routledge, New York, ss. 400.
- Grabski Władysław, 1923: *Spoleczne gospodarstwo agrarne w Polsce*, Zakłady Graficzno-Wydawnicze „Książka”, Warszawa.
- Grabski Władysław, 1929: *Historja wsi w Polsce*, Skład Główny w Kasie im. Mianowskiego, Warszawa.
- Grabski Władysław, 1988: *Mysli o Rzeczypospolitej. Wybór myśli politycznych i społecznych*, oprac. i wstęp Maria Drozdowska i Marian Drozdowski, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Grabski Władysław, 2003: *Dwa lata pracy u podstaw państwowości naszej*, opracowanie Marian Drozdowski, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa-Rzeszów.
- Guthman Julie, 2004: *Agrarian Dreams: The Paradox of Organic Farming in California*, University of California Press, Berkeley.
- Hilferding Rudolf, 1981: *Finance capital: A study of capitalist development*, London: Routledge.
- Jezierski Andrzej, Leszczyńska Cecylia, 2010: *Historia gospodarza Polski*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa.
- Kochanowicz Jacek, 1992: *Spór o teorię gospodarki chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii ekonomii i w historii gospodarce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 43-60.

- Laslett Peter, 1983: *Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared*, [w] Richard Wall, Jean Robin, Peter Laslett (red.), *Family forms in historic Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 513-564.
- McMichael Philip, 1997: *Rethinking globalization: The agrarian question revised*, „Review of International Political Economy”, 4(4), s. 630-662.
- Millars James, 1970: *A Reformulation of A.V. Chayanov's Theory of the Peasant Economy*, „Economic Development and Cultural Change”, vol. 18, no. 2, s. 219-229.
- Moor Jason, 2010: *The End of the Road? Agricultural Revolutions in the Capitalist World-Ecology*, „Journal of Agrarian Change”, vol. 10, Issue 3, s. 389-413.
- Moyo Boyson, Henry Zondiwe, 2014: *Agriculture and Environment for Developing Countries*, Mzuni Press, Lilongwe.
- Patnaik Utsa, Moyo Sam, 2011: *The Agrarian Question in the Neoliberal Era: Primitive Accumulation and the Peasantry*, Pambazuka Press, Oxford, ss. 90.
- Ploeg van der Jan Douwe, 2012: *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*, Routledge, London.
- Sen Amartya, 1984: *Resources, Values and Development*, Basil Blackwell, Oxford.
- Thomas William, Znaniecki Florian, 1976: *Chłop polski w Europie i Ameryce, tom I, Organizacja grupy pierwotnej*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Wilkin Jerzy, 1986: *Współczesna kwestia agrarna*, PWN, Warszawa.

Andrzej Czyżewski, Piotr Kulyk

*THE AGRICULTURAL ISSUE IN STUDIES OF ALEXANDER CZAJANOV
AND WŁADYSŁAW GRABSKI AND ITS MODERN APPROACH*

Summary

In the article we presented the modern approach of the agrarian question. One characterized changes going down in relations demand-of supply as result of the influence of the market mechanism in the agriculture conditioned the globalization. in the article we presented the concept of the agrarian question. Her original conception can be found in works of Aleksander Czajanow and Władysław Grabski and also other modern them authors. They paid the attention to restrictions within the range structural transformations in the agriculture and the specificity of the relation of demand-supply concerning agricultural products. Going out from their approach of mentioned problems one can pass to the present interpretation of the agrarian matter including the meaning of public goods and processes of the globalization and the liberalization of economies of individual countries conditioned existing still structural barriers in this area of the economy. In the elaboration one showed changes happening within the range approaches to the agricultural matter and manners of her resolution in the institutional system. One underlined the universality of seizing of the specificity of the agricultural production resulting both from the part of individual productive factors involved to her producing, and also from itself character of farms as economic subjects. In the elaboration one characterized changes happening in relations demand-of supply as result of the influence of the market mechanism in the agriculture. One discussed foundations and conditionings of the concept of the agricultural matter: We presented the meaning of public goods and external effects and market inefficiencies related to the agriculture in the formation of the social optimum one presented premises for the transfer and the retransfer of the economic surplus as the instrumentarium of the regulation of the social optimum and the achievement higher-level equilibriums of the social system.

Adres do korespondencji:

Prof. dr hab. Andrzej Czyżewski
Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Katedra Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej
Al. Niepodległości 10, 61-875 Poznań
e-mail: a.czyzewski@ue.poznan.pl

Dr hab. Piotr Kulyk
Uniwersytet Zielonogórski, Katedra Zarządzania Potencjałem Społecznym Organizacji
ul. Podgórna 50, 65-246 Zielona Góra
e-mail: p.kulyk@wez.uz.zgora.pl